

صفحات ۱۳۱ - ۱۱۷

رؤیا و پایبندی به اخلاق

نادر شکراللهی^۱

چکیده

آیا رؤیا دلالتی بر میزان پایبندی حقیقی رؤیابین به اخلاق دارد؟ سه دیدگاه در پاسخ به این پرسش دیده می‌شود: الف) رؤیا هیچ دلالت اخلاقی ندارد، ب) انسانها را در رؤیا بی‌اخلاق‌اند، ج) رؤیاها نشان دهنده میزان پایبندی واقعی رؤیابین به اخلاق هستند. فرضیه مورد تأیید در این نوشته دیدگاه سوم است اما با یک تفصیل، به این توضیح که انواعی از رؤیاها وجود دارد. یک نوع آن دلالت بر میزان پایبندی واقعی رؤیابین به اخلاق دارد. رؤیا معدن ذخاری است که بهره‌ها از آن می‌توان برد و یکی از آن بهره‌ها کشف التزام/عدم التزام واقعی به اخلاق است. روش ما در این نوشته در نقد اطلاق دو دیدگاه اول و دوم تکیه بر شواهد تجربی و استناد به سخنان بعضی صاحب‌نظران است که دال بر وجود تنوع رؤیاهاست، اما با مروری بر مکتوبات موجود اشاره کردیم که از آن روی که تحقیقات لازم برای تشخیص و تفکیک انواع رؤیا صورت نگرفته است، بهره بردن از رؤیا برای کشف میزان پایبندی به اخلاق نیازمند بررسی بعضی از مبانی است که هنوز در دستور کار مراکز تحقیقاتی قرار نگرفته است. مقصود از این نوشته نقد فرضیات رقیب و اشاره به نیازمندی به تحقیق در بعضی از مبانی است.

واژگان کلیدی

رؤیا، اخلاق، پایبندی به اخلاق.

Email: nadershokrollahi@gmail.com

۱. استادیار دانشگاه خوارزمی تهران.

پذیرش نهایی: ۱۳۹۶/۷/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۳/۱۷

طرح مسأله

آیا رؤیایا می‌توانند میزان پایبندی واقعی ما را به اخلاق نشان دهند؟ توضیح آن که گاهی برای خود شخص روشن است که آنچه که می‌نماید و در انظار جلوه می‌کند و به نظر می‌رسد، در واقع آنگونه نیست و آنگاه که به خلوت می‌رود نمود و نمایش دیگری دارد یا این که مقدار توان خود را در پای‌بندی / عدم پای‌بندی به ارزش‌های اخلاقی در شرایط مختلف می‌داند. اما گاهی برای خود شخص هم واقعیت پنهان می‌ماند و عوامل درونی و بیرونی او را به جهل مرکب در مورد شخصیت اخلاقی می‌اندازد و در شرایط خاص موجب خسارت به خود و دیگران می‌شود. فراوان می‌شنویم که می‌گویند از فلانی فلان کار بعید بود و یا خود شخص نسبت به یک عمل خود می‌گوید: هیچ فکر نمی‌کردم که روزی به چنان کاری دست بزنم یا فلان سخن را بگویم. این نشان می‌دهد که درجه پای‌بندی ما به اخلاق در شرایط گوناگون برای خود ما و برای دیگران تا حدی مخفی است. پرسش این نوشته این است که آیا رؤیا می‌تواند در کشف شخصیت واقعی اخلاقی منبع/ابزار مناسبی باشد؟

اهمیت بحث در این است که همه ما هر روزه در معرض عواملی قرار داریم که می‌تواند به پای‌بندی ما به اخلاق آسیب بزند. کسی که پای‌بندی به ارزش‌های اخلاقی - خواه به مقصود تعالی نفسانی و خواه به نیت زندگی معقول و متعارف در اجتماع - برای او مهم است، طبیعی است که نگران آن باشد که از خود بپرسد که تا چه حد می‌تواند در مقابل تخریب این عوامل مقاومت کند. در بعضی از کتاب‌های روانشناسی و روانکاوی و عرفانی، ادعا شده است که از رؤیا می‌توان برای کشف میزان پای‌بندی به اخلاق مدد گرفت و بعضی دیگر منکر آن هستند. اهمیت توجه به رؤیا در جنبه‌های مختلف از جمله اخلاق آنگاه روشنتر می‌شود که بدانیم که هر فردی در یک خواب هشت ساعته حدود دو ساعت در حالت رؤیابینی است و سه تا چهار رؤیا می‌بیند. از رؤیا استفاده‌های زیادی می‌توان برد. امروزه سرمایه‌گزاریهایی زیادی برای تحقیقاتی صورت می‌گیرد که برای درمان مشکلات جسمی و روانی از رؤیایا مدد می‌گیرند. یکی از این فواید - طبق ادعای اهل معنا و عرفان و بعضی از فلاسفه - تشخیص مرتبه اخلاقی افراد است. این ادعای اهل عرفان و فلسفه نیازمند به تحقیقاتی است تا بتوان شواهدی برای آن یافت که به صورت بین-الذهانی قابل ارائه به محافل علمی و فلسفی باشد.

در پاسخ به این پرسش دو گروه در مقابل هم قرار گرفته‌اند. گروهی برای رؤیا چنین توانایی را قائل نیستند. گروهی پاسخ مثبت داده‌اند. مدعا و فرضیه این نوشته آن است که رؤیا قابلیت آن را دارد که منبعی برای تشخیص میزان پایبندی به اخلاق باشد، اما با مقدار دانشی که ما تا کنون از این واقعه رازآلود داریم داوری طرفداران این نظریه مبتنی بر ادله کافی نیست و نیاز به تحقیقات بیشتری وجود دارد. نقد دو دیدگاه اول مبتنی بر شواهد تجربی و استناد به سخن

بعضی صاحب نظران است و نشان دادن نیاز به تحقیقات بیشتر برای تأیید فرضیه این نوشته مبتنی بر تحلیل جوانب رؤیا و اشاره به ضعف مکتوبات موجود در بررسی این جوانب است. در این نوشته بین التزام به اخلاق و وابستگی‌ها و دلبستگی‌ها تفکیک می‌کنیم. مقصود ما تنها التزام به اخلاق است. تفاوت در این است که یک فرد ممکن است واقعا ملتزم به اخلاق باشد اما در درون وابستگی‌ها و خواسته‌های غیر اخلاقی داشته باشد ولی آن را کنترل می‌کند. این نوشته را در چند بخش پیش می‌بریم: معناداری رؤیا، رؤیا و اخلاق، گزارش دیدگاه‌ها در باب نسبت اخلاق و پایداری به رؤیا و نقد و بررسی آنها که در ضمن مباحث با طرح نظریات در هر باب به پیشینه بحث هم اشاره می‌شود.

۱. معناداری رؤیا

در این که آیا رؤیا معنادار است یا خیر دو گروه در مقابل هم قرار می‌گیرند، گروهی که هیچ معنایی برای رؤیایها قائل نیستند و آن را امواجی می‌دانند که از ساقه مغز به کورتکس می‌روند، کورتکس سعی می‌کند به این سیگنال‌های مغشوش و درهم معنی بدهد و داستانی از آن خلق کند و این به معنی رؤیاست. (کاکو، ۱۳۹۴ ص ۲۳۹). اما دیدگاه غالب معناداری رؤیاهاست. اما در سنخ معنای آن اختلاف دیده می‌شود. یک نظر صرفا دلالت‌های جسمی برای رؤیا قائل است؛ یعنی آن که بر اساس رؤیایها می‌توان بر بعضی از بیماری‌های بدن اطلاع یافت. نظریه دیگر که خود به زیر مجموعه‌هایی تقسیم می‌شود- معنای آن را مسائل روانی می‌داند. (فروید، ۱۳۷۸ ص ۹۸) نظریه سوم، رؤیایها را در بعضی از موارد منبعی برای دانش فراوانی و فراجسمی می‌داند. (رک: ابن‌سینا، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۱۱۹؛ جامی، ۱۳۷۰، ص ۱۵۶-۱۵۷؛ یونگ، ۱۳۷۸، ص ۶۳؛ اریک فروم، ۱۳۷۸، ص ۵۸). اخلاق، یکی از موضوعات مورد بحث در قلمرو دلالت رؤیاست.

۲. رؤیا و اخلاق

آیا می‌توان از رؤیا در مباحث اخلاقی بهره برد؟ این مسئله به پرسش‌هایی قابل تحلیل است: (۱) رابطه رؤیا و مبادی اخلاق مانند نفس‌شناسی و خداشناسی و آخرت‌شناسی؛ یعنی آیا می‌توان بر اساس رؤیا به معرفتی در باب نفس و خدا و آخرت دست یافت؟ (۲) آیا می‌توان با تکیه بر رؤیا به یک حکم کلی اخلاقی رسید، مانند دروغ خوب/ قبیح است؟ (۳) آیا رؤیا می‌تواند دلالت بر حکم اخلاقی جزئی داشته باشد؛ یعنی در یک موقعیت خاص، عملی را تجویز کند مانند این که دروغ گفتن شما در این موقعیت خاص جایز است، و یا خطا بودن یک فعل خاص را نشان دهد؟ (۴) آیا رؤیا می‌تواند نشان دهد که شخص، در واقع نه بر اساس فشارهای بیرونی و

۱. در فروع کافی آمده است که: شهاب بن عبد ربه به امام صادق(ع) عرضه داشت خوابهای وحشت‌آور می‌بیند، امام علیه‌السلام به او فرمودند: زکات مالت را در مصارف صحیح صرف نمی‌کنی. (شوشتری، ۱۳۸۵، ص ۲۳). در

اجتماعی - ملتزم به اخلاق است/ نیست؟ ۵) آیا ما در مقابل رؤیاهای خود مسئولیم پس مستحق پاداش اخلاقی یا کیفر اخلاقی هستیم؟ ۶) آیا رؤیا می‌تواند نشان دهد که من چه دغدغه‌های فکری و دلبستگی‌ها و وابستگی‌ها دارم. ۷) اگر من در رؤیا ببینم که کس دیگری فعل غیر اخلاقی انجام می‌دهد آیا این دلالتی بر غیر اخلاقی بودن من و یا او می‌کند؟ هر کدام از این پرسش‌ها قابل تحلیل به پرسش‌های جزئی‌تری است، مانند این که اگر رؤیا بتواند بر معنایی اخلاقی (به تمام معانی فوق‌الذکر) دلالت داشته باشد آیا این شامل همه افراد می‌شود و یا تنها رؤیای افراد خاصی چنین دلالت‌هایی دارد؟ این پرسش‌ها را می‌توان هم در حوزه معرفت‌شناسی اخلاق، معرفت‌شناسی دینی، معرفت‌شناسی رؤیا، و روانشناسی اخلاق به بحث گذاشت. دلالت رؤیا بر میزان پایبندی به اخلاق موضوع این نوشته است.

۳. اقوال در مسئله

سه نظر در پاسخ به مسئله دلالت رؤیا بر میزان پایبندی به اخلاق وجود دارد: ۱) رؤیا هیچ دلالتی ندارد. ۲) در رؤیا هیچگونه پایبندی به اخلاق نداریم. ۳) رؤیا میزان پایبندی واقعی را نشان می‌دهد. اما تفصیل این نظریه‌ها.

قول اول

نظر اول بر آن است رؤیا هیچ دلالت اخلاقی ندارد. هیچگونه قوه تمییز اخلاقی هنگام خواب ما را همراهی نمی‌کند. تجسمات رؤیایی اتفاقی و تصادفی و بی‌اساس شکل می‌گیرد. جنس، طبق نقل فروید، می‌گوید: ما در طی رؤیا از لحاظ اخلاقی بهتر و یا متقی‌تر نمی‌شویم، بلکه بر عکس ظاهراً وجدان ما در این موقع سکوت اختیار می‌کند و رحم از دل ما رخت بر می‌بندد و با کمال سنگدلی و بدون هیچگونه پشیمانی یا توبه‌ای بدترین جنایات را مرتکب می‌شویم از قبیل دزدی، آدم‌کشی. رادستوک می‌نویسد: بجاست مشاهده کنیم که در طی رؤیا تداعی‌ها عرض اندام می‌کنند و تجسمات بدون مداخله فکر یا عقل و یا ذوق مربوط به زیباشناسی و یا قوه تمییز اخلاقی بهم‌دیگر مربوط می‌شوند قوه تمییز اخلاقی بسیار ضعیف می‌شود و یک بی‌اعتنایی کامل از نظر اخلاقی بر شخص حکمفرما می‌گردد. ولکت نوشته است: هر کس می‌داند که در رؤیا رفتار شخص کاملاً بی‌رویه است. نائم که خودش مطلقاً واجد هیچگونه حیا و عاطفه و قوه تمییز اخلاقی نیست همه کس و حتی محترم‌ترین اشخاص را در حین ارتکاب اعمالی می‌بیند که تصور آن را نیز در هنگام بیداری نمی‌توانست بکند. (فروید،

مواردی در کتابهای مورد اعتنای علماء دیده می‌شود که به یک رؤیا برای درستی یا نادرستی عملی که شخص در بیداری انجام می‌دهد هشدار داده می‌شود (رک: شوشتری، همان، ۱۷).

۱۳۷۸، ص ۵۹-۶۰). از کانت هم نقل شده است که: رؤیاها این دانش را در اختیار ما می‌گذارند که اگر تعلیم و تربیت نبود چگونه رفتار می‌کردیم (Walsh, 1920, 80-90). این سخن کانت گویا به آن معناست که در رؤیا علم و آگاهی اخلاقی و تربیت حضور ندارد. کسانی هم که رؤیاها را صرفاً ارتباطات ناقص بخش‌های مختلف مغز می‌دانند. (کاکو، ۱۳۹۴، ص ۲۳۹)، همچنین کسانی که رؤیا را صرفاً دارای دلالت‌های مربوط به بدن می‌دانند، و کسانی که رؤیا را ماهیتاً همچون دیوانگی در بیداری می‌دانند (Gottesmann, 2010, P. 1) جزء این گروه هستند.

قول دوم

نظر دوم آن است که ما در رؤیا بر اساس قواعد اخلاقی‌ای که هنگام بیداری حاکم است - عمل نمی‌کنیم و با کنار رفتن فشارهای اجتماعی در رؤیا آنگونه که می‌خواهیم و مطابق میل ماست عمل می‌کنیم. فروید در مهمترین کتاب خود یعنی تعبیر خواب بر این باور است که رؤیاها آرزوهای برآورده نشده هستند. او در راستای همین باور می‌نویسد: عده‌ای به صراحت می‌گویند که از احساسات اخلاقی ما در هنگام روز در رؤیا خبری نیست و عده‌ای نیز بر عکس عقیده دارند که احساسات اخلاقی ما در هنگام روز در رؤیا نیز همچنان پابرجا می‌ماند. فروید بر این باور است که تجارب ما نظر اول را تایید می‌کند که ما در رؤیا به اخلاق پایبند نیستیم. (فروید، همان، ص ۹۵). طبق این قول در رؤیا آگاهی اخلاقی داریم ولی از آن روی که کنترل بیرونی بر رفتار ما حاکم نیست طبق دلخواه و آرزوهای خود رفتار می‌کنیم. لازمه این سخن آن است اخلاق چیزی نیست جز حاصل الزامات اجتماعی.

قول سوم

قول سوم می‌گوید پایداری ما در رؤیا به اخلاق به آن درجه است که ما در واقع - نه بر اساس فشارهای بیرونی - اخلاقی هستیم. شوپنهاور طبق گزارش فروید بر این باور بود که در طی رؤیا گفتار و کردار هر کسی درست مطابق منش اوست. فیشنر هم می‌گفت: احساسات درونی، تمایلات، عواطف و شهوات در طی رؤیا فرصت بروز و ظهور پیدا می‌کنند و خصایص اخلاقی شخص در آن منعکس می‌گردد. و هافنر می‌نویسد: جز در موارد بسیار نادر... شخص متقی در رؤیا هم متقی است و در برابر وسوس مقاومت می‌کند و کینه‌توزی نمی‌کند و از حسد و خشم و سایر ردایل اجتناب می‌ورزد در صورتی که مرد گناهکار در رؤیا با همان تصاویری روبرو می‌شود که بهنگام بیداری از آن خوشش می‌آمد. (فروید، همان، ۶۰)^۱

۱. فروید در فصل احساسات اخلاقی در رؤیا، در کتاب تعبیر خواب نقل قول‌های زیادی در این باب می‌آورد که از بعضی از آن در اینجا استفاده کردیم.

طبق همین مبنا بود که امپراطور روم دستور داد که مارسیاس^۱ را اعدام کنند، زیرا مارسیاس در رؤیا دیده بود که سر امپراطور را قطع می‌کند. از نظر امپراطور این نشانی از سرشت اخلاقی مارسیاس می‌داد که اگر دستش برسد گردن امپراطور را قطع خواهد کرد و این میل و سرشت در رؤیا آشکار شده بود. (فروید، همان، ص ۶۰)

این قول در نوشته‌های بعضی از متفکران اسلامی هم دیده می‌شود. ابن عربی در فتوحات در خصوصیات مقام ورع می‌نویسد: و به همین دلیل هنگامی که مرید در رؤیا محتلم می‌شد، استاد (شیخ) او را توبیخ می‌کرد. مگر نمی‌بینی که هیچ نبی تا کنون محتلم نشده است و برای او این کار شایسته نیست. احتلام در خواب توسط رؤیا و در بیداری توسط تصور، از باقیمانده سرشت و طبیعت شخص در خیال اوست... اگر در حس ظاهر از آن اجتناب کند این در خیال او هم اثر می‌کند. (ابن عربی، الفتوحات المکیه، ج ۲، ۱۷۶)^۲

به همین مضمون داوود قیصری در شرح فصوص فص اسحاقی اشاره می‌کند: شایسته نیست که در ظواهر رؤیا جمود داشته باشد بلکه لازم است که مقصود اصلی را بجوید تا ظواهر مانع رسیدن به بواطن نشود و علم باطن و حقیقت از دستش نرود، خصوصا علم تعبیری که سالکان در سلوک خود از آن استفاده می‌کنند. (قیصری، ۱۳۷۵، ص ۶۲۰) مقصود قیصری، با قرینه سخنان محی‌الدین، باید همین باشد که از رؤیایا می‌توان پی برد که سالک در چه حالت روحی است و چه مقدار ملتزم به طریق است.^۳

نقد و بررسی

اگر قول سوم درست باشد ما می‌توانیم در تربیت اخلاقی خود از رؤیا هم مدد بگیریم. اگر قول اول درست باشد در این صورت کلام کسانی مانند محی‌الدین عربی و قیصری قابل اتکاء نیست و روش مورد قبول عارفان در سلوک اخلاقی قابل دفاع نخواهد بود. همچنان که اگر قول دوم درست باشد و همه در رؤیا بی‌اخلاق باشند در این صورت هم توبیخ مریدان توسط شیخ بی‌وجه است، زیرا بی‌اخلاقی در خواب بلیه‌ای همه‌گیر است و خود شیخ هم از این قاعده طبق مبنای فروید مستثنی نیست و هیچکس نیست که در خلوت رؤیایی خود سرمستی نکند و خون خلق نریزد و چشم به حریم همسایه نداشته باشد. چند نقد بنایی و مبنایی بر این نظریات وارد است که بعضی از آن اشاره می‌کنیم:

1. Marsyas

۲. این منبع از نرم افزار عرفان ۳ نور استفاده شده و در آنجا سال چاپ نوشته نشده است.
۳. البته استفاده‌های دیگری هم از رؤیا در سلوک عرفانی می‌شود مانند نفس‌شناسی و معادشناسی... (به عنوان نمونه رک: ملکی تبریزی، ۱۳۸۰، ص ۲-۱۰۱؛ همو، ۱۴۰۵، ص ۲۹۵)

۱. قول اول آن بود که رؤیایها هیچ معنایی ندارند یا معنای مربوط به حالات روحی و روانی ندارند و بالتبع دلالت اخلاقی هم نخواهند داشت. قول دوم بر آن است که معنای رؤیایها حالات روانی است. هر دو قول با وجود رؤیایهای ناظر به وقایع بیرون از بدن و روان غیرقابل قبول هستند. توضیح این که ما یک نوع رؤیا نداریم (رک: فروید، همان ص ۱۹، ۲۰، ۳۱؛ ریچموند، ۱۳۸۲، ص ۳۶؛ علامه طباطبایی، ۱۳۶۲، ص ۲۱۱-۲۱۲)^۱ رؤیایها گاهی منشأ جسمی دارد، مانند آنکه گاهی دست خود را هنگام خواب به دندان گرفته است و در رؤیا می‌بینی که سگی دستش را گاز گرفته است. یا بخشی از بدن به بخاری متصل شده است و در رؤیا می‌بیند که در آتشی گرفتار شده است. گاهی رؤیا ناشی از حالات روانی است، مانند این که شخص گرسنه، در رؤیا به خواسته خود می‌رسد و انواع غذاهای لذیذ مصرف می‌کند. گاهی رؤیا، صادقه است، یعنی از واقعه‌ای بیرون از جسم و روان خبر می‌دهد. این نکته که یک نوع رؤیا نداریم مورد قبول بسیاری از متفکران است (ابن‌سینا، ۱۴۱۷ق، ص ۲۴۷-۲۴۸؛ یونگ، ۱۳۷۸، ص ۶۳؛ علامه طباطبایی، همان، ص ۲۱۱)^۲ اثبات رؤیای صادقه هم کار مشکلی نیست. تأملی در رؤیای اطرافیان نشان می‌دهد که بعضی از رؤیایها از این سنخ هستند. بوعلی سینا هم بر اساس تجارب شخصی خود و دیگران، وجود چنین رؤیایی را مسلم می‌گیرد و بر اساس آن به امکان مکاشفات استدلال می‌کند. (ابن‌سینا، ۱۴۱۳، ج ۴، ص ۱۱۹) و کسانی مانند اریک فروم (فروم، ۱۳۸۰، ص ۵۱) و یونگ رؤیایهای پیشگویانه (یونگ، ۱۳۷۸، ص ۶۳) و الهام بخش (همان، ص ۴۵) را تأیید می‌کنند، هر چند در تبیین آن با عارفان و فلاسفه اسلامی اختلاف دارند که آن اختلاف خدشه‌ای در این جا وارد نمی‌کند.

احتمال صادقه بودن یک رؤیا فضای بحث را پیچیده می‌کند. زیرا ممکن است رؤیا صادقه باشد و از واقعه‌ای خبر دهد نه آن که حالات روحی/ روانی مرا توضیح دهد. داستان حضرت ابراهیم(ع) از این سنخ است که در رؤیا می‌بیند فرزندش را سر می‌برد. این رؤیا نشان از این ندارد که ابراهیم (س) در دل این دغدغه را داشت که فرزند خود را از بین ببرد. پس ابتداء برای حکم در اینکه در رؤیا آیا اخلاق رعایت می‌شود یا نه باید بین رؤیایهای صادقه و رؤیایهای حوزه فعالیت

۱. رؤیایها از جنبه‌های مختلفی تقسیم شده است. با توجه به نظریات مختلفی که در باب معنای رؤیایها دیده می‌شود، این دسته‌بندی‌ها دقیق نیست و نیاز به تأمل بیشتر دارد.

۲. و به صورت پراکنده در روایات اسلامی هم آمده است. روایتی از پیامبر(ص) است که: والذی یحدث به الانسان نفسه فیراه فی منامه. (نقل از: سبحانی، ۱۳۷۳، ص ۸۶) ۲- روایتی از پیامبر اسلام(ص) نقل شده که: ان الرؤیا الصادقه جزء من سبعین جزء من النبوه: ۲ رؤیای صادقه یک بخش از هفتاد بخش نبوت است. (بحار الانوار، ج ۱۴، ص ۶۳۵)

روان تفکیک کنیم. در ضمن نظریه بی‌معنایی رؤیایها هم با وجود رؤیایهای صادق غیرقابل قبول خواهد بود.

۲. دومین نقد از جهت روشی است. این اقوال دو بخش دارند اول گزارش از رؤیایهای اشخاص که آیا در رؤیایها اخلاق رعایت می‌شود یا نه و دوم این که این رؤیایها نشان از سرشت اخلاقی ما می‌دهد/ نمی‌دهد. بخش اول کاملاً تجربی - میدانی است. طرفداران هر سه قول از این روش استفاده کرده‌اند. استفاده از روش تجربی در این موضوع، روش مناسبی است اما اصول این روش در قول اول و دوم رعایت نشده است. قول اول می‌گفت که در رؤیایها هیچ قاعده اخلاقی وجود ندارد و بی‌معنا و افسارگسیخته به هر کاری دست می‌زنیم. فروید، هم که از طرفداران قول دوم است، می‌گفت "تجارب معمول ما" بر عدم سرایت اخلاق به رؤیا دلالت می‌کند. (فروید، همان، ص ۹۵) این دو قول، از جهت گزارش از رؤیایهای اشخاص، ضعف روش‌شناسانه دارد زیرا در نقطه مقابل می‌توان به تجارب دیگران اشاره کرد که در رؤیا هم گاهی ملتزم به اخلاق بودند؛ یعنی اگر به روش تجربی - میدانی استناد کنیم، هم رؤیایهایی را می‌توانیم گزارش دهیم که اخلاق در آن رعایت شده است و هم رؤیایهای غیر اخلاقی را. اریک فروم رؤیا را مظهری از همه نوع فعالیت روانی انسان، خواه غیرمنطقی و خواه موافق با اخلاق و منطق می‌داند. (فروم، ۱۳۸۷، ص ۶۰). حتی یک شخص در رؤیایهای مختلف ممکن است به گونه‌های مختلفی رفتار کند. شنیده‌های از افراد مختلف و تجربه‌های شخصی هم نشان می‌دهد که در رؤیایها هم به صورت موجهه جزئی‌ه التزام به اخلاق وجود دارد و پشیمانی از عمل انجام شده و ترس و نگرانی از یک عمل در رؤیایها هم دیده می‌شود و مطلق‌گویی دو قول اول با شنیده‌ها و تجارب دیگر در تعارض است.

۳. اما کسانی که می‌گویند ما در رؤیا به واقعیت اخلاقی خودمان رجوع می‌کنیم، که طرفدارانی بین متفکران اسلامی و غربی دارد - بر چه مبنایی این سخن را می‌گویند؟ همچنان که در نقد دو قول اول آوردیم این مطلب درست است که انسانها در خواب هم گاهی اخلاقی عمل می‌کنند و گاهی غیر اخلاقی، اما از کجا می‌توان گفت که این نشان از درجه پایینی واقعی به اخلاق است؟

می‌توان این مبنا را از سخنان آنان استنباط کرد که افعال در بیداری که تابع اراده ماست گاهی انجام آن به نیت حضور ناظران است و گاهی به دلیل وظیفه اخلاقی. اما آنچه در خواب انجام می‌دهیم یا اساساً تابع اراده نیست بلکه تابع میل و خواهش نفسانی است یا این که تابع اراده‌ای است که اگر ما تنها بودیم و هیچ ناظری نبود انگونه عمل می‌کردیم. این سخن نیاز به بسط دارد.

اگر حالت اول درست باشد؛ یعنی این که آنچه در رؤیا اتفاق می‌افتد تابع خواهش‌ها و

تمایلات درونی ماست، در این صورت اگر این قول درست باشد صرفاً درجه اخلاقی ما را از جهت مقدار التزام به اخلاق نشان نمی‌دهد بلکه تنها خواهش‌های آشکار و پنهان من در رؤیا آشکار می‌شود. فرق است در این که من میل به بی‌اخلاقی نداشته باشم و این که خلاف اخلاق عمل نکنم. چه بسا افرادی که ممکن است میل به نگاه به زیبارویی را داشته باشند اما در عمل بدون این که از فشارهای اجتماعی بهرأسند صرفاً به دلیل غیراخلاقی بودن این عمل، آن را انجام ندهند. پس در این حالت اول مقدار التزام من به عمل اخلاقی روشن نمی‌شود بلکه مقدار پاکی ذهنی من نمایان می‌شود.

اما شق دومی که آوردیم؛ یعنی این که بگوییم که نظر این گروه آن است که فعل در رؤیا ارادی است، اما مبتنی بر اراده‌ای است که اگر ما تنها بودیم و هیچ ناظری نبود انگونه اراده و عمل می‌کردیم. در این صورت این قول چند مبنی را مفروض گرفته است؛ اول این که عمل در رؤیا هم مبتنی بر اراده است، دوم این که در رؤیا آنچه اراده را بوجود می‌آورد خواسته‌ها و انگیزه‌های نهفته در نفس است (خواه الهی یا نفسانی) و یا به عبارت دیگر ما بر اساس ملکات نفسانی عمل می‌کنیم. بر این دو مبنا کمی درنگ می‌کنیم.

۱-۳-۳. مبادی فعل در بیداری و خواب

هشت نوع فاعل داریم. (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲/۱، ص ۴۰۶-۴۰۷) یکی از انواع فاعل، فاعل بالقصد است. در حالت بیداری در مورد افعال ارادی انسانی، نفس فاعل بالقصد است که اولاً علم و اراده نسبت به فعل خود دارد و ثانیاً این فعل را با انگیزه‌ای که بیرون از نفس است انجام می‌دهد و علم نفس به فعل هم قبل از فعل به صورت تفصیلی است. (طباطبایی، ۱۳۶۷، ج ۲، ص ۵۰). علامه طباطبایی مراحل انجام فعل ارادی را با تفصیل بیشتری توضیح می‌دهند که:

ابتدا صورت علمی و یا خیالی در نفس بوجود می‌آید که برای رسیدن به غایتی نفس را دعوت می‌کند. بر این اساس شوق بوجود می‌آید بر اساس شوق، اراده و تصمیم بر فعل ایجاد می‌شود. پس از آن قوه عمل کننده‌ای که در عضلات است به حرکت درمی‌آید و این قوه باعث بوجود آمدن فعل خارجی مانند سخن گفتن و راه رفتن و... می‌شود. (علامه طباطبایی، همان، ج ۲، ص ۷۴-۷۵) گاهی مبدا اولیه فعل صورت علمیه است و گاهی تنها تخیل بدون فکر، مبدا فعل می‌شود. (همان، ۷۶) یعنی در ابتدا انجام آن فعل و تصدیق به فائده آن در نفس نقش می‌بندد و بعد شوق و اراده و تصمیم بوجود می‌آید و عضلات به حرکت درمی‌آید و فعل ارادی از انسان صادر می‌شود. اما گاهی تمام اطراف موضوع بررسی علمی نمی‌شود و صرف تصور و تخیل فعل شوق را بوجود می‌آورد.

صورت‌های علمیه منظور دانش و آگاهی‌هایی است که ما به فعل و اثر آن داریم. هنگامی که علم به فائده داشتن فعل حاصل شد، شوق به عمل بوجود می‌آید و بعد اراده و حرکت

عضلات و انجام فعل محقق می‌شود. دانش‌هایی که قبل از فعل لازم است متعددنند مانند امکان یا عدم امکان فعل، خطر داشتن یا نداشتن فعل. بخشی از دانشی که می‌تواند در تحقق شوق بر عمل تاثیرگذار باشد، دانش اخلاقی است؛ یعنی این که آیا این فعل از نظر اخلاقی مجاز است یا خیر؟ لحاظ کردن دانش اخلاقی در تحقق فعل ضروری نیست؛ یعنی با عدم توجه به قواعد اخلاقی هم شوق و اراده می‌تواند محقق شود. اما با لحاظ معیارهای اخلاق در انجام فعل است که می‌گوییم این شخص، انسان اخلاقی است یا این که اخلاق را زیر پا نهاده است. حال اگر همه این مبادی افعال هنگام رؤیایی حضور داشته باشد از نظر اخلاقی حکم فعل در بیداری و رؤیا یکسان می‌شود هر چند از جهت حقوقی حکم متفاوتی داشته باشند؛ یعنی توهین کردن در بیداری باعث محکومت حقوقی و اخلاقی می‌شود و توهین در رؤیا تنها محکوم به حکم اخلاقی خواهد بود. اما اگر مبادی فعل رؤیایی متفاوت از بیداری باشد، حکم اخلاقی ایندو ساحت هم متفاوت خواهد بود.

حال افعال در رؤیا بر کدامیک از این مبادی استوار است؟ طبق دیدگاه اول که بحث اخلاق در رؤیا را بدون موضوع می‌داند، معتقد است که رؤیا امر غیر ارادی است، که نفس/ضمیرناخودآگاه/یا بخش‌هایی از مغز، به صورت طبیعی نه ارادی این صورتهای را بوجود می‌آورد؛ یعنی اگر بخواهیم با اصطلاح فلاسفه اسلامی سخن بگوییم نفس در این حالت یا "فاعل بالطبع است که بدون آگاهی افعال ملائم طبع خود را انجام می‌دهد (در رؤیاهای لذت‌بخش) یا فاعل بالقسر است که خلاف طبع عمل می‌کند (در رؤیاهای آزاردهنده) یا فاعل بالجبر است که از روی اکراه و بدون خواست خود عملی را انجام می‌دهد." (طباطبایی، پیشین، ص ۵۰).^۱ اما کسانی که انسان را در رؤیا غیر اخلاقی می‌دانند اینان فعل در رؤیا را نشأت گرفته از میل نفسانی می‌دانند که هر چند ارادی است اما قوه تمییز اخلاقی در فعل رؤیایی نقشی بر عهده ندارد، زیرا از نظر آنان این قضاوت‌های اخلاقی صرفاً در قلمرو اقتضائات و تحمیلات اجتماعی نفس را مجبور به ترک خواهش‌های خود می‌کند. پس هنگام خواب آنچه می‌ماند، تنها تفکر لذت‌اندیشی است که در مبادی فعل نقش بازی می‌کند و مجالی برای ارزشگذاری‌های اخلاقی نمی‌گذارد.

اما گروه دیگری که انسان را در رؤیا تابع اخلاق واقعی می‌دانند اینان هم اراده را حذف نمی‌کنند اما اراده در رؤیا بیش از آنکه تابع تفکر باشد تابع تخیل و میل‌های ما و یا به تعبیر دقیقتر تابع سرشت واقعی اخلاقی است. حال اگر میل‌ها و خواهش‌های ما واقعا تابع قواعد اخلاق شده باشد و در جهت خلاف اخلاق شکل نگرفته باشد، ما در رؤیا هم اخلاقی هستیم ولی اگر آرزوها و خواهش‌های نفس در جهت دیگری باشد در این صورت در رؤیا این خواهش‌ها هستند

۱. داخل پرانتزها اضافه بنده است.

که شوق و اراده را جهت می‌دهند. اما ادامه کار بعد از شوق و اراده متفاوت از حالت بیداری می‌شود، اراده در بیداری موجب به حرکت درآمدن قوه عامله در عضلات می‌شود، اما در رؤیا به کمک قوه خیال می‌آید تا فیلمی بسازد که در آن نفس به آرزوهای ممنوعه خود برسد یا فیلمی که بر اساس ممیزی ملکات حسنه به اخلاق پایبند باشد.

برای قضاوت بین این سه گروه باید تکلیف دو مسئله روشن شود؛ اول این که آیا در رؤیا صورت علمیه و یا به عبارت دیگر دانش‌های ما از جمله آگاهی‌های اخلاقی وجود دارد یا نه، و مسئله دوم این است که آیا اراده وجود دارد یا خیر؟

۴. رؤیا و آگاهی‌ها

آیا در رؤیا آگاهی‌ها از جمله آگاهی‌های اخلاقی حضور دارد یا خیر؟ پیش از ورود به پاسخ به این مسئله چند نکته را روشن کنیم:

اول این که هر چند محققان در حوزه ذهن می‌گویند که ذهن در هنگام خواب، به خواب نمی‌رود و آگاهی در خواب هم وجود دارد. (Gottesmann, 2010, P.3) اما مقصود از این پرسش صرف شعور و هوشیاری^۱ نیست. ما در آن لحظات خواب که رؤیا نمی‌بینیم، هوشیار هستیم و نسبت به محیط تا اندازه‌ای توجه داریم اما توجه به دانش‌های ذخیره شده در ذهن نداریم. منظور این پرسش وجود یا عدم وجود دانش‌هایی است که ما هنگام بیداری به آن توجه داریم.

نکته دوم این است که منظور در اینجا رؤیاهای معمول است که شخص نمی‌داند که خواب است و در حال خواب دیدن. پس رؤیاهای آگاهانه/ روشن^۲ مورد نظر نیست. رؤیاهای روشن رؤیاهایی است که شخص در هنگام رؤیابینی می‌داند که در خواب است. در این حالت طبق نظر محققانی که بررسی آزمایشگاهی روی رؤیا دارند، شخص هم کاملاً درگیر رؤیاست و هم دسترسی به آگاهی‌های هنگام بیداری را دارد. (David Kahn- and Tzivia Gover, 2010, P.193)

پاسخ آن پرسش آن است که دو نوع آگاهی داریم، آگاهی‌های مخصوص رؤیا و آگاهی‌های مشترک با بیداری. طبق نظر کسانی که رؤیا را دارای دلالت جسمانی و یا روانی می‌دانند، ما در رؤیا به آگاهی‌هایی در باب جسم و یا ضمیرناخودآگاه فردی (طبق نظر فروید) و ضمیرناخودآگاه فردی و جمعی (طبق نظر یونگ) می‌رسیم که در بیداری از آن آگاه نبودیم. اما در مورد آگاهی‌های مشترک با بیداری باید گفت که بعضی از آگاهی‌های معمول (نه آگاهی‌های

1. Consciousness.

2. Lucid dream

اخلاقی) به صورت موجبه جزئی (بدون ادعای عدم کلیت) در رؤیا هم وجود دارد. ما در رؤیا از مقابل ماشینی که به سمت ما می‌آید فرار می‌کنیم و از دست دزد می‌گریزیم. هر چند ممکن است شدت ترس ما متفاوت از حالت بیداری باشد اما ضد آن نیست؛ یعنی از این که یک کامیون ترمز بریده به ما نزدیک می‌شود خوشحال نمی‌شویم. یا اگر رانندگی ماشینی را بر عهده داریم که ترمز بریده است، از خطرات پیش آمده نگران هستیم. اما در مورد داوربهای اخلاقی هم حداقل به صورت موجبه جزئی - ما در رؤیا به خلاف نظر فروید نسبت به افعال خلاف خود شرم‌منده می‌شویم و نگران از عوارض فعل خود هستیم و وقتی بیدار می‌شویم خوشحال می‌شویم که همه آن موارد خواب بود و ما در آن در دسر قرار نگرفته‌ایم.

اما اثبات این که هنگام خواب واجد تمام آگاهی‌های زمان بیداری باشیم مشکل بلکه تجربه خلاف آن را نشان می‌دهد. ما گاهی در رؤیا نسبتهای خود با دیگران را به گونه دیگری می‌بینیم. به عنوان مثال کسی را که برادر دوست ما نیست به عنوان برادر او تلقی می‌کنیم.

۵. اراده در رؤیا

اراده هم حداقل در بعضی از رؤیایها حضور دارد یا می‌تواند حضور داشته باشد. امروزه در حوزه روانشناسی با تحقیقاتی که صورت گرفته است کنترل بر رؤیا مورد تایید است. "پاتریشا گارفید در کتاب رؤیایهای کودک شما، بر این باور است که ما میتوانیم کودکان را هدایت کنیم تا کنترل بیشتری بر رؤیایهای خود داشته باشند. او هفت اصل را برای سوق دادن کودکان به سوی دیدن رؤیای شاد" تعبیه کرد. روشهایی که به کودک کمک می‌کند تا با صور خصمانه حاضر در رؤیایهایش کنار بیاید. وی به کودکان فرآیند خواب دیدن مجدد را با تصور پایانی متفاوت برای یک رؤیا به عنوان روشی برای کمک به آموختن طرق گوناگون سازگاری تعلیم می‌دهد. (وایس، ۱۳۸۲، ص ۳۶). این نشانی از وجود اراده در رؤیا است. در همین کتاب باز هم آمده است که گاهی به افراد مورد آزمایش پیشنهاد می‌شود که در باره موضوعات خاصی خواب ببینند و راه حل مشکل خود را بیابند. راهنماییهای قبل از خواب می‌تواند در رؤیایها تأثیر کنند. تحقیق دیگری که نشان می‌دهد اشخاص می‌توانند با راهنمایی‌های پیش از خواب، خواب دیدن خود را کنترل کنند. (همان، ۴۷).

نتیجه‌گیری

۱. در بحث پابندی به رؤیا، سه گروه از نظریات وجود دارد. قول دو گروه اول که رفتار انسان در رؤیا را غیرمقید به اخلاق می‌دانستند، با تجربیات شخصی و شنیده‌های اطرافیان و نظر کسانی مانند اریک فروم هماهنگ نیست و انسان‌ها در رؤیا هم گاهی اخلاقی عمل می‌کنند. پس حاصل تجربه آن است که رؤیایها از لحاظ پابندی به اخلاق دو نوع هستند. بنابر این زمینه - ای برای تایید قول سوم فراهم می‌شود که می‌گفت مردم در رؤیا به مقداری که در واقع اخلاقی

هستند ملتزم به اخلاق می‌مانند و آنچه را که بر اساس فشارهای اجتماعی انجام می‌دهند در رؤیا که دنیای خلوت نفس است بر خلاف آن انجام می‌دهند.

۲. از دو احتمالی که در باب این قول سوم مطرح کردیم حداکثر می‌توان این قول را تایید که در رؤیا پاک‌ی ذهنی و یا عدم آن روشن می‌شود نه التزام یا عدم التزام به رفتار اخلاقی. البته این هم در صورتی است که ابتداء بین انواع رؤیاها تفکیک کنیم و بعد از کنار گذاشتن رؤیاهایی که منشأ جسمانی دارد و رؤیاهایی که منشأ ماوراطبیعی دارد، به تحلیل این رؤیا بپردازیم؛ یعنی بسیاری از رؤیاهایی که در آن بی‌اخلاقی می‌شود ممکن است حامل پیامی باشد که بر نفس افاضه می‌شود که نمونه آن سربریدن فرزند توسط حضرت ابراهیم(ع) است.

۳. اما این که التزام به اخلاق واقعی را بتوانیم بر اساس رؤیا کشف کنیم این نیاز دارد که اثبات کنیم که نفس هنگام رؤیا هم آگاهی‌های لازم و هم اراده را دارد. اما دلیل کافی برای وجود تمام آگاهی‌های اخلاقی و همچنین اراده در رؤیا نداریم. اما شاید بتوان تاییدی بر حضور آگاهی و اراده در هنگام رؤیا بر اساس بعضی تجارب آورد و آن این که: کسانی هستند که در رؤیا هم بر اساس اخلاق رفتار می‌کنند و اگر مرتکب یک عمل غیر اخلاقی شوند پشیمان می‌شوند و نگران؛ چه در هنگام رؤیا و چه هنگامی که از خواب برمی‌خیزند. ولی تایید بیشتر آن نیاز به کار میدانی وسیعی دارد که تا کنون بنده در نوشته‌ها ندیدم

۴. هر چند از نظر حقوقی ما مسئول افعال خود در رؤیاهایمان نیستیم و احتمالاً از نظر دینی هم همین حکم ساری و جاری است اما اگر بعضی از رؤیاها به ما بگویند که در چه مرتبه‌ای از اخلاق هستیم می‌توانند تا حدی افعال ما را در موقعیت‌های حساس پیش‌بینی کنند. بلی از نظر حقوقی شیشه‌ای که در رؤیا شکسته شد مستلزم خسارت نیست، اما از نظر اخلاقی و توجه به ضعف‌ها و قوت‌های روحی، رؤیاها برای خود شخص و برای مریبان و تربیت‌کنندگان می‌تواند مسئولیت‌آور باشد. بیش از یک قرن است که تمسک به رؤیا برای درمان بیماری‌های روانی به محافل علمی راه یافته است. در گذشته هم عارفان برای درمان ضعف‌های روحی و اخلاقی شاگردان از رؤیاهای آنان مدد می‌گرفتند. خوب است از این منبع مهم در باب اخلاق هم استفاده شود البته به شرطی که راه غیر هموار آن کوییده شود تا راحتتر بتوان بین انواع روایا و نحوه کشف معنای آن قضاوت کرد.

والسلام.

فهرست منابع

۱. ابن سینا، (۱۴۱۳) الاشارات و التنبیهات، مع شرح نصیرالدین طوسی، تحقیق دکتر سلیمان دنیا، بیروت، موسسه نعمان.
۲. ابن سینا، (۱۴۱۷ق) النفس من کتاب الشفاء، تحقیق: آیه‌الله حسن زاده آملی، مکتبه الاعلام الاسلامی، چاپ اول، قم.
۳. ابن عربی، الفتوحات المکیه (اربع مجلدات)، ناشر: دارالصادر، بیروت، چاپ اول.
۴. جامی، عبدالرحمن احمد، (۱۳۷۰ش) نقدالنصوص فی شرح نقش الفصوص، مقدمه و تصحیح و تعلیقات: ویلیام چتیک، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران.
۵. ریچموند، سینتیا (۱۳۸۲) تعبیر خواب، مترجم: هاله موسوی رضوی، انتشارات امیر قلم، تهران، چاپ اول.
۶. سبحانی، جعفر، (۱۳۷۳) معاد انسان و جهان، انتشارات مکتب اسلام، چاپ دوم.
۷. سزواری، ملاهادی، (۱۴۱۳ق)، شرح المنظومه، علق علیه: حسن زاده آملی، تقدیم و تحقیق: مسعود طالبی، ج ۲/۱، نشر ناب، تهران.
۸. شوشتری، محمدتقی، (۱۳۸۵) گنجینه رؤیا (ترجمه آیات بینات)، مترجم سیدعلی محمد موسوی جزایری، ناشر موسسه بنیاد فرهنگی و هنری علامه شیخ شوشتری (ره)، چاپ سوم.
۹. علامه طباطبائی، (۱۳۶۲ش) محمدحسین، رسائل سبعة، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی، قم.
۱۰. ----- (۱۳۶۷ش)، نهاییه الحکمه، علق علیه محمدتقی مصباح یزدی، ج ۲، انتشارات الزهراء، چاپ اول.
۱۱. فروم، اریک، (۱۳۷۸) زبان از یاد رفته، ترجمه دکتر ابراهیم امانت، نشر فیروزه، چاپ ششم، تهران.
۱۲. فروید، زیگموند، (۱۳۷۸) تعبیر خواب و بیمارهای روانی، ترجمه: ایرج پور باقر، موسسه انتشارات آسیا، تهران، چاپ پنجم.
۱۳. قیصری رومی، محمد داوود، (۱۳۷۵) شرح فصوص الحکم، به کوشش استاد سید جلال الدین آشتیانی، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ اول.
۱۴. کاکو، میچیو، (۱۳۹۴)، آبنده ذهن، جستجوی علمی برای شناخت، افزایش توانایی و پیشرفت ذهن، ترجمه محمداسماعیل فلزی، نشر ققنوس.
۱۵. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ ق)، بحارالانوار، دار احیاء التراث العربی محل و سال نشر: بیروت؛ ج ۱۴،
۱۶. ملکی تبریزی، جواد آقا، (۱۳۸۰) رساله لقاء الله، به ضمیمه رساله لقاء الله امام خمینی (ره)، به کوشش

- صادق حسن زاده، قم، انتشارات آل علی (ع) چاپ اول.
۱۷. ملکی تبریزی، جواد آقا، (۱۴۰۵ق)، بیروت، منشورات الاعلمی للمطبوعات.
۱۸. یونگ با همکاری دیگران، (۱۳۷۸) انسان و سمبولهایش، ترجمه محمود سلطانی، تهران، جامی، چاپ دوم.
۱۹. وایس، لی لی (۱۳۸۲)، کاربرد تحلیل رؤیا در روان درمانی، ترجمه دکتر علی صاحبی و منصور حکیم جواد، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، چاپ اول.
20. Gottesmann, Claude, (2010) The development of The science of dreaming, Dreams and Dreaming, ed. By, Angela Clow and Patrick Mcnamara, Academic Press of Elsevier.
21. Kahn, David and Tzivia Gover, (2010) Consciousness in dreams, Dreams and Dreaming, ed. By, Angela Clow and Patrick Mcnamara, Academic Press of Elsevier.
22. Walsh, William S, (1920) Psychology of dreams, available from Amazon.

